

РЕВІЗІЯ ГОТИЧНОЇ МІСТИКИ У ПРОЗІ Ф. ГРІЛЬПАРЦЕРА ТА Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Аналізуються художні прийоми ревізії готичної містики у прозі Ф. Грільпарцера та Г. Квітки-Оснoв'яненка. Аналіз досліджуваних творів свідчить про те, що вони є по суті критикою „сентиментально-готичних” романів.

Ключові слова: Ф. Грільпарцер, Г. Квітка-Оснoв'яненко, готична містика, топос, готичний замок, готичний роман.

Австрійський письменник ХІХ ст. Ф. Грільпарцер більше відомий сучасному читачеві як талановитий драматург, який лише наприкінці віку зазнав прижиттєвої слави. Його творчість є своєрідним синтезом класицизму та романтизму з виразним тяжінням до реалізму, і, за спостереженням багатьох дослідників, Ф. Грільпарцер серед інших німецькомовних письменників того часу був типовим представником бідермаєру, адже для його доробку характерні такі риси цього напрямку, як інтимність, сентименталізм, камерність і зображення міщанського побуту. За визначенням Д. Затонського, „...він був воістину першим австрійським класиком, більше того, до певної міри взірцем типового австрійського письменника” [4, с. 18]. Щоправда, дослідники рідко звертають увагу на його прозовий доробок, який є незначним (лише дві новели – „Сандомирський монастир” і „Бідний музикант”), однак саме Ф. Грільпарцер започаткував австрійську новелістику як таку.

Контраверсійним залишається в українському літературознавстві питання про український бідермаєр. У розвідці „Літературний бідермайєр в галицько-українському письменстві” (1941 р.) український філолог і громадський діяч І. Панькевич свого часу висловив пропозицію розглядати творчість М. Шашкевича як зразок українського бідермаєру. Літературознавець також звернув увагу на близькість творчості П. Гулака-Артемівського, І. Гушалевича, Ф. Заревича, А. Метлинського, М. Устияновича і, що важливо для нас, Г. Квітки-Оснoв'яненка, до бідермаєру. Таке намагання започаткувати дослідження нового літературного напрямку в українській літературі викликало обґрунтований спротив Д. Чижевського, який висноував, що бідермаєр „великою мірою властивий німецькій літературі та літературам, що перебували під її безпосереднім впливом, залишив в українській літературі лише незначний слід” (розрядка належить Д. Чижевському. – Д.Ч.) [14, с. 523]. Таким чином, заперечуючи можливість виокремлення українського бідермаєру, Д. Чижевський все ж визнавав існування його окремих рис в українській літературі

XIX ст., які, як видається, можна виявити при використанні порівняльно-типологічного методу. У нашій розвідці акцентуємо увагу на типологічних збіжностях між новелою Ф. Грільпарцера „Das Kloster bei Sendomir” („Сандомирський монастир”) (1827) та малодослідженою російськомовною повістю Г. Квітки-Основ'яненка „Герой очаковских времен” (1841).

З-поміж характерних рис бідермаєру також виділяють і його головну тенденцію – полеміку з попередніми літературними напрямками, зокрема і преромантизмом. Так, заперечення основних принципів поезики готичного роману вбачаємо у згадуваній новелі Ф. Грільпарцера „Das Kloster bei Sendomir”. Таку ж полеміку з готичною містиккою у пародійній формі зустрічаємо у повісті українського письменника „Герой очаковских времен”.

Новела „Das Kloster bei Sendomir” Ф. Грільпарцера вже ставала предметом принагідного розгляду як німецькомовних (Б. Гоффман, В. Зайтер, Г. Фінк, К. Пьорнбахер та ін.), так і українських, і російських літературознавців (Є. Нечипорук, Т. Путінцева та ін.). Досліджувана нами повість „Герой очаковских времен” принагідно розглядалася у квіткознавчих працях Є. Вербицької, О. Гончара, С. Зубкова та ін., але про типологічне вивчення особливостей ревізії готичної містики у Г. Квітки-Основ'яненка та Ф. Грільпарцера досі не йшлося. Таким чином, вважаємо за необхідне дослідити в компаративному аспекті типологічні спільності та відмінності ревізії готичної містики у новелі Ф. Грільпарцера „Das Kloster bei Sendomir” і повісті Г. Квітки-Основ'яненка „Герой очаковских времен”.

Перш ніж перейти до аналізу заявленої проблеми, слід розглянути типологічні ознаки готичного роману як жанру, адже літературні стереотипи готичної романістики стали об'єктом реалістичного осмислення письменників. У досліджуваних творах спостерігаємо те, як мотив готичної містики деформується, переломлюючись у пародійному або реалістичному обрамленні.

Класифікуючи готичні романи, сучасні дослідники виділяють щонайменше два основних типи: „сентиментально-готичний” і „чорний”. Позаяк ми вважаємо, що у досліджуваних творах переосмислюється саме перший тип готичного роману, то зазначимо його типологічні риси. До них належать: особливий хронотоп (події відбуваються в епоху Середньовіччя в топосах середньовічних будівель (замків, абатств, соборів тощо); особливий ідеальний герой/героїня, які ведуть боротьбу з лиходієм; основа сюжету – розгадування таємниці, яка є наслідком вбивства, інцесту тощо в минулому; наявність пророцтв, віщих снів, таємничих видінь; наявність надприродних явищ, які, як правило, в кінці роману раціонально пояснюються; основа етичного конфлікту – праведна або неправедна помста; в епілозі роману добро торжествує – лиходія покарано, а закохані, подолавши всі перешкоди, які постали на їхньому шляху, знову разом [7, с. 27–31, 37].

У творах австрійського та українського письменників

спостерігаємо історичне обрамлення, вписування подій в історичний контекст, як то характерно для письменників доби преромантизму. Це історизм преромантичного штибу, який, за влучним спостереженням Ф. Майнеке, є не лише приватним інтересом до історичних цінностей і даниною модному смаку, а й водночас кроком до повнокровної історичної картини [8, с. 204]. У досліджуваних текстах ми маємо справу радше з історичними маркерами описуваних подій, які покликані допомогти читачеві ідентифікувати фабульний час.

У новелі „Das Kloster bei Sendomir” та у повісті „Герой очаковских времен” чітко маркується художній час і, на відміну від готичних романів, дія відбувається не в „похмурі” середньовічні часи. У експозиції новели австрійського письменника мандрівники їдуть до двору короля Яна Третього Собеського, який, як відомо, отримав престол у 1674 р. Топоніми, які згадані у новелі, – теж не вигадані (Сандомир, Плоцьк, Варшава). У Г. Квітки-Основ'яненка сама назва повісті вказує на те, що сюжетний час відноситься до періоду російсько-турецької війни 1787–1791 рр., коли у 1788 р. армія Російської імперії здобула місто Очаків. Український письменник декілька разів зазначає час дії, яка пов'язана з царським оглядом у Полтаві (1787 р.) та подіями російсько-турецької війни, під час яких так „геройчно” проявив себе боягуз і хвалько Роман Тихонович.

Чи не найважливішим елементом поетики готичної містики є топос замку, абатства або монастиря для зображення містичних подій. Проаналізувавши ряд готичних романів, російська дослідниця В. Малкіна висновує: „Зазвичай замок вперше зображується з точки зору героя чи героїні, які під'їжджають до нього у сутінках. Тому наявний і нагнітаючий тугу і жах пейзаж, шаленство стихій, опис грози, бурі та т. п. Часто використовується прийом паралелізму між природними і душевними станами” [7, с. 26].

Так само у сутінках приїжджають до Сандомирської обителі мальтійські лицарі. Письменник зауважує, що монастир збудовано в готичному стилі й описує будівлю, яка, здається, невіддільна від нічної темряви: „Die hohen Bogenfenster gingen ins Freie, wo der in Osten aufsteigende Mond, mit der letzten Abendhelle kämpfend, nur sparsame Schimmer auf die Erhöhungen des hügelichten Bodens warf, in des in den Falten der Taler und unter den Bäumen des Forstes sich allgemach die Nacht mit ihrem dunkeln Gefolge lagerte, und stille Ruhe, hold vermischend, ihren Schleier über Belebtes und Unbelebtes ausbreitete” [15, с. 1] („Високі склепінчасті вікна виходили у відкрите поле, де місяць, що підіймався на сході, боровся з останніми променями заходу і скупим світлом осявав пагорби; але в самій долині, її ярах і лісових хащах вже всюди розкинулася на привал ніч зі своєю темною свитою, і тиша простерла свою пелену над усім живим і мертвим”). Опис будівлі „настроює” читача, готуючи його до сприймання якоїсь таємниці, зустрічі віч-на-віч із потойбічними силами.

Готичний замок у „Герое очаковских времен” спародійовано

письменником: його замінено сільським будинком Романа Тихоновича, який все ж уявляється його дружині-фантазерці неприступною фортецею, яку населяють розбійники під орудою її чоловіка. Сільський поміщицький будинок „хороброго лицаря” Романа Тихоновича хоч і не вражає Юлію, однак вона продовжує його називати „замком”, адже цього вимагає необхідність творення сюжету готичного роману [6, с. 82–83]. Неодмінний атрибут топосу готичного замку — підземелля, темниця, потаємні ходи та двері, склепи, кімнати, в які ніхто давно вже не заходив [7, с. 26]. Тож Юлія схвильовано розмірковує, що лях для бочок з вином насправді є підземеллям для неї, яке її „тиран” спеціально облаштовує: „Это вновь вырытое подземелье и с таким старанием обделываемое, чтоб не было из него другого выхода, кроме дверей, запирающихся страшными замками...” [6, с. 84–85].

Юлія зачитується романами, а намагання рідних врозумити її вперто порівнює з переслідуваннями улюблених героїнь: „... Юлия Терентьевна выслушивала наставления дяденьки и тетеньки и тут же взводила глаза к небу, приговаривала: „Увы! Гонение!..” и т. п., сравнивала себя с Арисеною, Зюльбою, Амалиею и другими, подобно ей бедствовавшими” [6, с. 59]. Принагідно зауважимо, що цей жіночий персонаж не є цілком новаторським: сатиричні образи жертв моди на готичні романи були поширеними у творах російських письменників початку XIX ст. В. Вельямінова-Зернова, І. Лажечнікова та ін. [2, с. 373]. Персонаж Юлії зсередини руйнує образ героїні з готичної роману, яка теж жахається всього незрозумілого й страшного, знаходячи для нез’ясованих явищ свої безглузді пояснення. Юлія схожа на Емілію з відомого готичного роману А. Редкліф „The Mysteries of Udolfo” (1794), яка теж страшенно боїться звичайних речей. Такий принцип „ожахливлення” побутового дискурсу в англійській письменниці був новаторським для готичного роману: „Прості речі, ділові відносини, відносини, пов’язані зі власністю — вони можуть бути пронизані страшним. Вони здатні ввібрати в себе страшне і випускати назовні страшне” [1, с. 132].

Російські дослідниці І. Гільова та Н. Бочкарьова наголошують на тому, що метафорична семантика „чужого” топосу полягає в особливому сприйнятті часу, представленого злочинним минулим, яке стало поштовхом до розвитку власне готичного сюжету [3, с. 16]. Ельга намагається розгадати таємницю сторожової башти, в якій, як вона спершу припускає, утримується коханка чоловіка. Замість пошуку слідів злочинів Романа Тихоновича, Юлія конструює своє похмуре майбутнє, яке також пов’язане з баштою-в’язницею. Так, саме у своїх найперших порадниках — готичних романах — головна героїня відшуковує „справжню” причину похмурого настрою свого чоловіка одразу після одруження: „...Юлия Терентьевна, приискивая уподобление в романах, воображала себя похищенной красавицею, влекомою мучителем в свой замок, где она уже, конечно, будет заключена в пустую, мрачную башню с железными решетками...” [6,

с. 82]. Юлія не може зрозуміти пристрасті чоловіка до різних забобонів та повір'їв, водночас його прислугу називає розбійниками, з якими Роман Тихонович із властивою йому граничною „монструозністю” підшуковує замок, щоб її насильно привезти, заморити голодом чи спалити бідолашну [6, с. 83].

Справжнє вбивство невірної дружини у новелі Ф. Грільпарцера не викликане злою природою графа, а лише його ненавистю до зрадливої жінки, яка задля власного порятунку готова вбити доньку. Романтичний опис ночі в новелі, коли сталось жорстоке вбивство, ніби передбачує моторошні події типового готичного роману, коли нещасну матір з дитиною ув'язнять для того, щоб тиран міг жити з коханкою: „Die Nacht war kühl und dunkel. Die Sterne zwar schimmerten tausendfältig am trauergefärbten Himmel, aber kein Mond beleuchtete der Wandler einsamen Pfad, nur des Grafen Blendlaterne warf kurze Streiflichte auf den Boden und die untersten Blätter der mitternächtlich schlummernden Gesträuche” [15, с. 13] („Ніч була холодна і темна. Зорі хоч і мерехтіли на похмурому небі тисячами вогнів, але ніщо не освічувало подорожнім їх тяжкий шлях; лише потайний ліхтар графа кидав вузьку смужку світла на землю і на нижні гілки кущів, що дрімали у цей опівнічний час”). До можливого ув'язнення готується Юлія, яка ховає у льосі їстівні припаси і трут. Тут її помилково зачиняють і тоді бідолашна жінка остаточно впевнюється у тому, що стала жертвою підступів свого „чоловіка-тирана”, її мучать ревності: „Красота моя скоро увянет... Смертныя скоро забудут о ней... и, найдя когда-нибудь здесь труп мой, страданиями обезображенный, не поверят, чтоб это была я... и обожаемый мною тиран избегнет подозрений, покойно проживет... в объятиях другой... другой... вот что невыносимо, вот что терзает меня!.. ” [6, с. 87]. Таку ж ревність імітує зрадлива Ельга, допитуючись у графа про таємничого в'язня у башті, а подальша розмова й прогулянка з графом у башту схожі на ті готичні романи, де накопичення таємничих жахів відбувається у матеріальному світі, але страх, спричинений реальними людьми, досягає несамовитої сили, переростаючи у містичне і надприродне [5, с. 187].

Цей літературний прийом реалістичного пояснення жахів схожий на той, який ми зустрічаємо у згаданому готичному романі А. Редкліф. Російський учений Н. Берковський таке раціональне пояснення таємниць і незбагнених для людського розуму явищ, яскраво описаних у готичній прозі А. Редкліф, переконливо пояснював просвітницькими ідеями письменниці, адже для справжнього просвітителя готичний містицизм є ганебним упередженням [1, с. 132].

Поza сумнівом, як просвітник виступає й український письменник. Адже головним предметом критики у Г. Квітки-Основ'яненка, крім суто нерозважливого захоплення готичними романами, стають також і забобони головного персонажа – Романа Тихоновича. Роман Тихонович, який не отримав ґрунтовної освіти, у дитячі роки наслухався багато історій про упирів, зачаровані скарби,

чаклунів, а також „рецептів”, які допомагають виявити заховане золото чи зловити відьму, основну мету свого життя вбачає у боротьбі з нечистою силою. Багата уява Романа Тихоновича дивовижним чином із часом не маркує всі ці історії як вигадки, а сприймає за чисту монету. Цей „здитинілий” персонаж навіть у дорослому віці, як і його літературний прототип Дон Кіхот, стає об’єктом насмішки та глузування оточуючих. Такий образ-характер схожий на комічних персонажів із готичних романів А. Редкліф, які своєю тупістю та забобонністю підкреслювали розум та здоровий глузд головних героїв.

„Героя облоги Очакова”, попри очевидні ознаки недалекого розуму, покохала Юлія, „жертва” бездумного захоплення готичною романістикою і знову ж таки відсутності освіти. Пародіюючи готичні романи (для яких „...характерною рисою є розвиток психологічного ускладнення героя по негативній лінії, його еволюція до зла, яке виступає магнетичною силою, полюсом тяжіння” [9, с. 9]), український письменник зображує, як в уяві героїні Роман Тихонович „перетворюється” на лицемірного тирана. У „сентиментально-готичних” романах у замках часто живуть лиходії, тож Юлія висновує, що „судя по властителю замка и его угрюмому оруженосцу, безошибочно можно предположить, какого рода люди наполняют новое мое жилище. По первому мановению ужасного своего властелина они будут готовы в мелкие части растерзать горькую, несчастную, всеми оставленную, беззащитную Юлию...” [6, с. 82]. Юлія „безпомилково” знаходить прототипи для персонажів з улюблених романів у своєму оточенні, розглядаючи слуг чоловіка як злочинців.

На жорстокого вбивцю під впливом трагічних обставин перетворюється граф Старшенський, який первісно був доброю й благородною людиною з гуманістичними нахилами: „Unwillig über die Verkehrtheit der Menge, deren jeder nur sich wollte, wo es das Wohl des Ganzen galt, ging er eines Abends durch die Straßen der Stadt...” („Якось ввечері він йшов вулицями міста, розмірковуючи про людей, які піклувалися лише про себе, тоді як слід піклуватися про благополуччя усіх...”) [15, с. 4]. Це вже не готичний герой, який захоплює красуню силою і, спонуканий жадобою невинної крові, вбиває її. Навпаки, Старшенський кохає Ельгу Ляшек, навіть потурає її братам-шахраям, допомагаючи зберегти статки родини від розорення. Дізнавшись про зраду й обман дружини, граф пропонує її коханцеві дуель, але той втікає, залишивши напризволяще і коханку, і доньку. Після своєї кривавої помсти граф все ж подбав про сироту, нерідну доньку, і для отримання прощення од Бога засновує монастир, де і стає ченцем. Проте „сам герой, який здійснив помсту в ім’я правосуддя, розкаюється і не знаходить собі спокою і втіхи у монастирському житті” [13, с. 8].

У новелі Ф. Грільпарцера „Das Kloster bei Sendomir” та у повісті „Герой очаковских времен” спостерігаємо конструювання особливих художніх світів персонажів, у яких проглядають основні концепти

готичної містики. У творі українського письменника пародіюються упередження та забобони героїв, пов'язані з їх неосвіченістю та викривленим уявленням про навколишній світ і події, а у Ф. Грільпарцера готичну містику переосмислено в реалістичному дискурсі.

Таким чином, у новелі Ф. Грільпарцера „Das Kloster bei Sendomir” іманентно присутні елементи готичної містики, які все ж раціонально та логічно пояснюються. Це своєрідний перегляд типового сюжету готичного роману в реалістичній новелі. Такий же перегляд схожого сюжету, щоправда, у пародійному обрамленні, бачимо в повісті Г. Квітки-Основ'яненка „Герой очаковских времен”. Отже, розглядувані нами твори є по суті критикою „сентиментально-готичних” романів, викликаною поверховим використанням стереотипних поетикальних засобів.

1. Берковский Н. Лекция 11. Английский преромантизм. – Анна Радклиф. – Льюис (27 апреля 1971) / Наум Берковский // Лекции и статьи по зарубежной литературе. – СПб. : Азбука-классика, 2002. – С. 122–134. – (Academia).
2. Вацура В.Э. Готический роман в России / Вадим Эразмович Вацура. – М. : Новое лит. обозрение, 2002. – 542 с. – (Серия „Филологическое наследие”).
3. Гилёва И. Образ замка в романах Хораса Уолпола „Замок Отранто” и Анны Радклиф „Удольфские тайны” / И. Гилёва, Н.С. Бочкарёва // Проблемы метода и поэтики в мировой литературе : [межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Н.С. Бочкарева]. – Пермь : Перм. ун-т, 2005. – С. 12–17.
4. Затонський Д. Грільпарцер і Штіфтер. Феномен австрійської літератури / Дмитро Затонський // Вікно в світ. – 1998. – № 1. – С. 13–22.
5. Качуровський І. Готична література та її жанри / Ігор Качуровський // Генерика і архітектоніка. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005–2008. – Кн. 2. – 2008. – С. 182–193.
6. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Герой очаковских времен // Збір. творів : у 7 т. / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко ; [ред. колегія : П.М. Федченко (голова), О.І. Гончар, Б.А. Деркач, С.Д. Зубков, Д.В. Чалий]. – К. : Наук. думка, 1978–1981. – Т. 6 : Прозові твори / [ред. тому : О.І. Гончар]. – 1981. – С. 23–90.
7. Малкина В.Я. Поэтика исторического романа : проблема инварианта и типология жанра / Виктория Яковлевна Малкина. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2002. – 140 с. – (Литературный текст : проблемы и методы исследования ; Приложение).
8. Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Фридрих Мейнеке ; пер. с нем. – М. : РОССПЭН, 2004. – 478 с. – (Книга света).
9. Мурадханян І.С. Концепція психологічного двійництва особистості в літературах Заходу XVIII–XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.04 „Література зарубіжних країн” / І.С. Мурадханян. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

10. *Нечепорук Е. И.* История австрийской литературы XIX века : курс лекций / Е. И. Нечепорук. – Симферополь : Таврический экологический ин-т, 1998. – 262 с.
11. *Нечепорук Е.* Гений Франца Грильпарцера / Е. Нечепорук // Вікно в світ. – 2000. – № 2. – С. 5–24.
12. *Павлова Н.С.* Природа реальности в австрийской литературе / Павлова Нина Сергеевна. – М. : Яз. славян. культуры, 2005. – 311 с. – (Studia philologica).
13. *Путинцева Т.* Австрийская новелла XIX века / Т. Путинцева; пер. с нем // Австрийская новелла XIX века – М. : Гос. изд-во худ. лит., 1959. – С. 3–22.
14. *Чижевський Д.І.* Історія української літератури / Дмитро Іванович Чижевський. – К. : Академія, 2003. – 568 с. – (Альма-матер).
15. *Grillparzer F.* Das Kloster bei Sendomir [Електронний ресурс] / Franz Grillparzer. – Режим доступу : http://freilesen.de/Franz_Grillparzer_Das-Kloster-bei-Sendomir,87,0.pdf.

Аннотация

Рассматриваются художественные приемы ревизии готической мистики в прозе Ф. Грильпарцера и Г. Квитки-Основьяненко. Анализ исследуемых произведений свидетельствует о том, что они являются по сути критикой „сентиментально-готических” романов.

Ключевые слова: *Ф. Грильпарцер, Г. Квитка-Основьяненко, готическая мистика, топос, готический замок, готический роман.*

Summary

The article deals with a comparative review of fictional audit practices of Gothic mystery in G. Kvitka-Osnovyanenko's and F. Grillparzer's works. The analysis of the studied compositions indicates that they are in fact critical of „sentimental-Gothic” novels.

Key words: F. Grillparzer, G. Kvitka-Osnovyanenko, Gothic mysticism, topos, gothic castle, the Gothic novel.

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.